

MIDDELSTUM

gemeentebeschrijving
regio Hogeland

Monumenten Inventarisatie Project provincie Groningen

colofon

uitgever : Provincie Groningen

samenstelling
en lay-out : J.T. Possel, kunsthistoricus
M. van der Werff, sociaal-geograaf
J.B. Wölters, stedenbouwkundige

INLEIDING

De gemeentebescrijving van Middelstum is ontstaan in het kader van het Monumenten Inventarisatie Project (MIP). Dit project is geïnitieerd door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en uitgevoerd door de provincies. Het heeft als doel een globaal overzicht te geven van de stedenbouw en bouwkunst uit de periode 1850-1940. De inventarisatie is per provincie, gebiedsgewijs aangepakt. Voor de provincie Groningen waren dat de volgende gebieden: het Hogeland (inclusief de gemeente Slochteren), het Westerkwartier, het Oldambt, de Veenkoloniën en het Gorecht.

Om greep te krijgen op het inventarisatiegebied is de volgende methodiek ontwikkeld:

- 1 er is een regiobescrijving gemaakt van elk van de hierboven genoemde gebieden, die een algemeen kader biedt voor de uitgevoerde inventarisaties;
- 2 in samenhang daarmee is per gemeente een gemeentebescrijving opgesteld, die nader ingaat op de ontwikkelingen in die gemeente;
- 3 verder zijn door middel van veldwerk structuren en objecten uit de betreffende periode geïnventariseerd. De inventarisatie heeft tevens als toetsing gediend van de regio- en gemeentebescrijving.

In de gemeentebescrijving van Middelstum wordt in het kort een beeld geschetst van de ontwikkelingsgeschiedenis van de gemeente tot 1940. De volgende aspecten komen hierbij aan de orde:

- 1 begrenzing en ligging van het gebied
- 2 ontstaansgeschiedenis
- 3 grondgebruik
- 4 infrastructuur
- 5 nederzettingsstructuur.

Na deze ontwikkelingsschets van de gemeente wordt tenslotte in hoofdstuk 6 doel en methodiek van het stedenbouwkundig veldonderzoek en de inventarisatie van de bouwkunst weergegeven.

Bij de totstandkoming van deze gemeentebescrijving en de inventarisatie hebben wij van de kant van de gemeente alle mogelijke medewerking ontvangen. Wij willen haar hiervoor hartelijk bedanken.

J.T. Possel
M. van der Werff
J.B. Wolters

Inhoudsopgave

GEMEENTEBESCHRIJVING

1	Ligging.....	1
2	Ontstaansgeschiedenis.....	2
2.1	Geologische geschiedenis.....	2
2.2	Bewoningsgeschiedenis.....	3
3	Agrarisch grondgebruik.....	4
4	Infrastructuur.....	6
4.1	Landwegen.....	6
4.2	Waterwegen.....	6
4.3	Spoorwegen.....	7
4.4	Overig vervoer.....	7
5	Nederzettingsstructuur.....	9
5.1	Algemeen.....	9
5.2	Nederzettingsstructuur per dorp.....	11
	- Middelstum.....	11
	- Huizinge.....	15
	- Toornwerd.....	17
	- Westerwijtwerd.....	18
5.3	Verspreide bebouwing.....	19

INVENTARISATIE

6	Inventarisatie stedebouw en bouwkunst.....	20
6.1	Stedebouwkundig veldonderzoek.....	20
	- Stedebouwkundige typologie Middelstum	
6.2	Inventarisatie van de bouwkunst.....	21

LITERATUURLIJST.....	22
----------------------	----

GEMEENTEBESCHRIJVING MIDDELSTUM

1 Ligging

De gemeente Middelstum ligt in het midden van de regio het Hogeland. Het gebied wordt in het noorden begrensd door de gemeente Kantens, in het oosten door Stedum en in het zuiden en westen door Bedum. In het uiterste zuidoosten grenst het aan de gemeente Ten Boer. Het grondgebied van de gemeente beslaat 2750 ha.

In de gemeente liggen de dorpen Huizinge, Middelstum, Toornwerd en Westerwiltwerd. De verspreide bebouwing bestaat o.a. uit verspreid voorkomende woningen en boerderijen.

Na de gemeentelijke herindeling op 1 januari 1990 vormt Middelstum samen met de voormalige gemeenten Loppersum, Stedum en 't Zandt de nieuwe gemeente Loppersum.

2 Ontstaansgeschiedenis

2.1 Geologische geschiedenis

Rond 2500 voor Christus bestond het noorden van Groningen nog uit een waddengebied. Daarna groeide door veenvorming en aanslibbing het landschap aan. Van 1000-600 voor Christus treedt een transgressiefase (= periode waarin de zeespiegel stijgt) op, waarin door sedimentatie een langgerekte boogvormige kwelderwal wordt gevormd. Deze kwelderwal loopt van Adorp via Warffum naar Usquert en buigt dan in zuidelijke richting af naar Middelstum. Binnen deze boogvormige kwelderwal lag een lager gelegen middengebied, dat bij latere transgressiefasen herhaaldelijk overstroemde. Ten oosten van de kwelderwal bevond zich de Fivelboezem, waar de rivier de Fivel in de Waddenzee uitmondde.

Tijdens een transgressiefase van 300-600 na Christus dringt de zee via diverse niet gesloten geulen in de kwelderwal, o.a. tussen Kantens en Toornwerd, het daarachter gelegen gebied binnen. Hierbij wordt een relatief dun pakket zware klei afgezet, de zgn. knipklei.

Tot de eerste bedijkingen (vanaf plm. 1100) stond het gebied onder invloed van de zee. Transgressiefasen werden afgewisseld door regressiefasen (= perioden van betrekkelijke rust met weinig overstromingen). De Fivelboezem slibde geleidelijk aan dicht en werd bedijkt.

Het grootste deel van de gemeente Middelstum bestaat uit de van noord naar zuid lopende kwelderwal die door het midden van de gemeente loopt. De gebieden aan weerszijden hiervan liggen lager: in het westen ligt het lage middengebied en in het oosten een deel van de voormalige Fivelboezem. Dit later aangeslibde land ligt lager dan de kwelderwal. De hoogte in de gemeente Middelstum varieert van 0,9 meter -N.A.P. tot 1,2 meter +N.A.P. De wierden vormen hier uiteraard een uitzondering op.

De bodem van de kwelderwal bestaat uit zavel (= zandige klei) en lichte klei. In het overige gebied varieert de bodem van zavel tot zware (knip)klei.

2.2 Bewoningsgeschiedenis

De eerste bewoners in dit gebied vestigen zich waarschijnlijk rond 600 voor Christus op de kwelderwal. Door de voortdurende overstromingen worden zij genoodzaakt tot het ophogen van hun woonplaatsen, waardoor op de kwelderwal wierden ontstaan, o.a. Middelstum, Toornwerd en Westerwijdwerd. Door de toenemende bevolkingsdruk en voortdurende opslibbing breidt de bewoning zich later ook over de lagere delen van het gebied uit, o.a. in oostelijke richting waar het wierdedorp Huizinge ontstaat.

Om het land tegen de overstromingen van de zee te beschermen ging men vanaf plm. 1100 dijken aanleggen. Eén van de eerste dijken is de Oude Dijk, een zeedijk die de gehele Groningse kust omvatte en nu alleen nog herkenbaar is in de landschapsstructuur. Met de aanleg van deze dijk werd ook een begin gemaakt met de inpoldering van de Fivelboezem.

Toen de Fivelboezem was dichtgeslibd en werd bedijkt, kregen de bewoners te maken met problemen betreffende de afwatering van het gebied. Oorspronkelijk vond de afwatering namelijk plaats via een systeem van west-oost lopende prielen die het water naar de Fivelboezem afvoerden. Een deel van dit natuurlijke afwateringssysteem is in het huidige stelsel van maren en tochten bewaard gebleven. Waarschijnlijk werd rond 900 het kanaal de Delf gegraven, dat naast een belangrijke scheepvaartverbinding ook van belang was voor de afwatering. Dit oost-west lopende kanaal stroomde van de Fivelboezem zuidelijk van het wierdedorp Middelstum richting Reitdiep en is tegelijkertijd met de Fivelboezem dichtgeslibd.

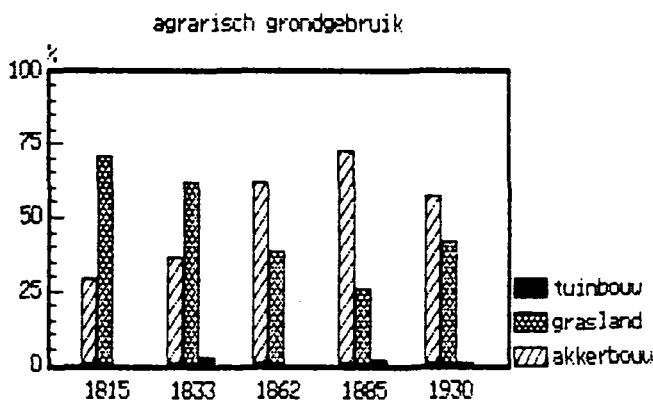
Door het dichtslibben en bedijken van de Fivelboezem kon het water niet meer naar de voormalige zeeboezem worden afgevoerd. Halverwege de vijftiende eeuw vond dan ook een omkering van de stroomrichting plaats. Tevens werden er enkele waterwegen voor een betere afwatering gegraven. Tegenwoordig wordt het water dan ook in westelijke richting afgevoerd. Via het Boterdiep (een gegraven verbinding met de stad Groningen) en het Winsumerdiep stroomt het water naar het Reitdiep, dat bij Zoutkamp in het Lauwersmeer uitmondt.

3 Agrarisch grondgebruik

In de vorige eeuw deed zich in het gebied het Hogeland een omslag voor in het agrarisch grondgebruik. Door o.a. de veepest, de verbetering van de waterbeheersing en de grote vraag naar akkerbouwprodukten stapten veel boeren over van de veeteelt op de akkerbouw. Ook in de gemeente Middelstum was, zoals uit onderstaande cijfers blijkt, van een dergelijke omslag sprake.

AGRARISCH GRONDGEBRUIK GEMEENTE MIDDELSTUM

jaar	% akker- bouw	% gras- land	% tuin- bouw	tot. opp. cultuurgrond (ha)
1815	29,2	70,8		2225,32
1833	36,3	61,8	1,9	2442,69
1862	62,0	38,0		2387,60
1885	72,8	25,6	1,6	2400,83
1930	57,5	41,8	0,7	2388,69

bron: E.W. Hofstee (1985)

In 1815 bestaat het grootste deel van de totale oppervlakte cultuurgrond uit grasland. Daarna treedt een verschuiving op in de richting van akkerbouw en in 1885 wordt ruim zeventig procent van de totale oppervlakte cultuurgrond gebruikt voor de verbouw van akkerbouwprodukten. Onder druk van de (landbouw)crisis is in 1930 het percentage akkerbouwland met vijftien procent gedaald.

Belangrijk voor de verbouw van akkerbouwgewassen is een goede afwatering. De behoefte aan een steeds verdergaande beheersing van de waterstand leidde in de negentiende eeuw tot het ontstaan van zgn. molenpolders. In elke molenpolder werd een waterschap opgericht: een bestuurslichaam dat zorg draagt voor de waterbeheersing en waterafvoer.

In de molenpolders werd het water door molens omhooggebracht en via afwateringskanalen afgevoerd. In de loop der tijd zijn de meeste watermolens verdwenen en vervangen door stoom- of elektrische gemalen. Een bewaard gebleven watermolen is te vinden bij Westerwijtwerd. Deze molen bevindt zich nu in een bouwvallige staat.

In de gemeente Middelstum werden de volgende molenpolders met bijbehorende waterschappen opgericht.

- Oudezijlsterpolder (gedeeltelijk). Opgericht in 1878 en in 1971 opgeheven.
- Polder De Breeken van 1898 tot 1970
- Polder De Palen van 1878 tot 1971
- Polder Engeweer van 1878 tot 1971.

Deze waterschappen zijn dus inmiddels allemaal opgeheven. Tegenwoordig valt de gemeente Middelstum o.a. onder de waterschappen Hunsingo en Fivelingo.

De verkavelingsstructuur van het landbouwgebied ziet er in 1850 als volgt uit: rondom de wierden van Middelstum en Toornwerd komt een radiaal verkavelingspatroon voor. De radiaire structuur van de wierde is in de landschappelijke verkaveling voortgezet. Rondom Westerwijtwerd komt onregelmatige blokverkaveling voor: oude kreken werden als perceelsscheiding gebruikt. In de rest van de gemeente, het lager gelegen gebied dat als laatste is ontgonnen, komt door de rationele aanleg van afwateringssloten een regelmatige blokverkaveling voor. Na de Ruilverkaveling Stedum-Loppersum (1977) zijn er veranderingen opgetreden in het oorspronkelijke verkavelingspatroon. De radiaire verkaveling rondom Middelstum en Toornwerd is echter goeddeels bewaard gebleven.

4 Infrastructuur

4.1 Landwegen

De wegenstructuur in de gemeente Middelstum wordt bepaald door:

- de aanwezigheid van het Boterdiep
- de ligging van de dorpen
- verspreid voorkomende boerderijen.

Rond 1850 is de trekweg langs het Boterdiep reeds verhard. Naast Middelstum zijn ook de dorpen Huizinge en Westerwiltwerd via een verharde weg bereikbaar. Verder loopt er een verharde weg vanaf de trekweg langs het Boterdiep naar Stitswerd in de gemeente Kantens en een van Middelstum naar Loppersum.

In de periode 1850-1900 treedt er een verdere uitbreiding van het verharde wegenstelsel op. Zo wordt de Oosterbuursterweg, die van Middelstum in noordoostelijke richting loopt, met puin van de in 1863 afgebroken borg Ewsum bestraat en krijgt Middelstum een verharde verbinding met Bedum. Verder wordt Toornwerd via een verharde weg bereikbaar. Bij de aanleg van de spoorlijn Groningen - Delfzijl in 1884 komt er voor de treinreizigers een weg naar de halte Middelstum in het zuiden van de gemeente. Tenslotte worden er verschillende toegangswegen naar boerderijen verhard.

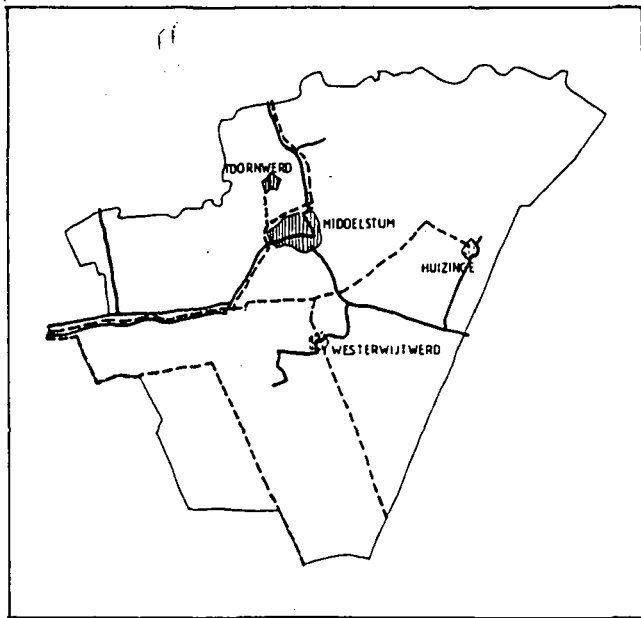
Van 1900-1940 wordt het verharde wegenstelsel verder aangevuld. Huizinge krijgt een verbinding met Middelstum en een met Garsthuizen en Westeremden in de gemeente Stedum. De weg naar de treinhalte wordt naar het zuiden toe doorgetrokken naar o.a. Bedum. Verder worden er verbindingswegen en wegen naar boerderijen bestraat.

In de jaren zeventig is het wegenstelsel nog uitgebreid met de autoweg van Groningen naar de Eemshaven. Deze weg loopt in het oosten van de gemeente langs de grens met de gemeente Stedum.

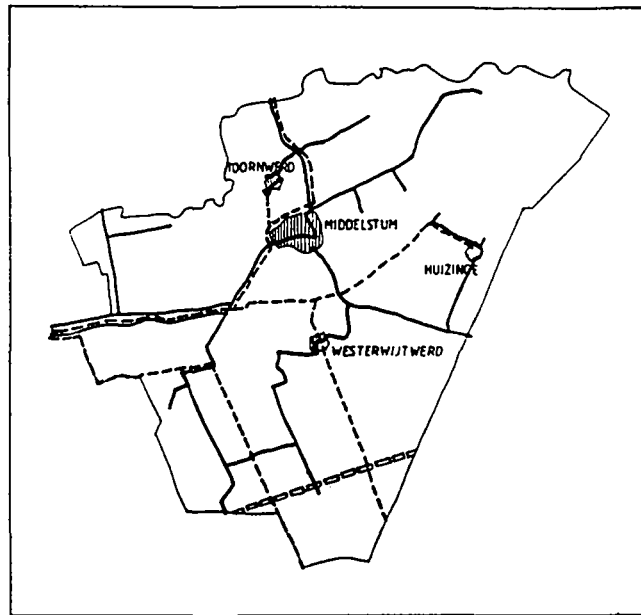
4.2 Waterwegen

In de gemeente Middelstum komen de volgende waterwegen voor:

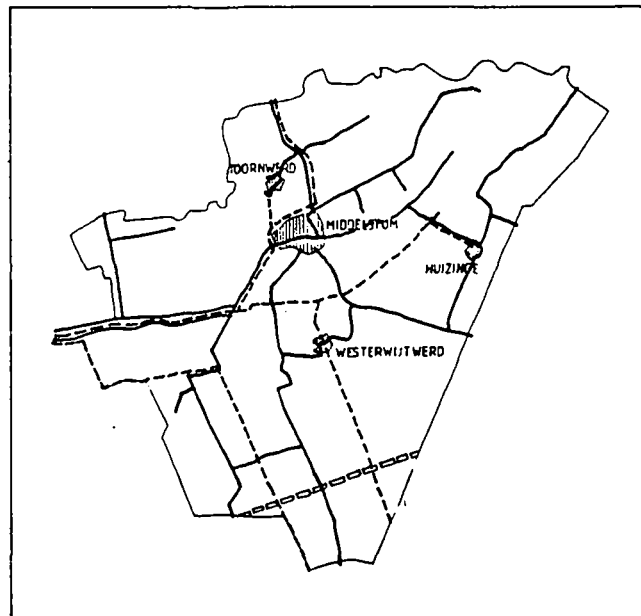
- Boterdiep (gegraven van 1653-1670)
- Huizingermaar (natuurlijk, vergraven voor 1600)
- Kardingermaar (gekanaliseerde natuurlijke waterweg)
- Toornwerdermaar (natuurlijk, vergraven)
- Westerwiltwerdermaar (natuurlijk, vergraven voor 1600)

±1850

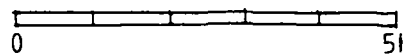
±1900

±1940

GEMEENTE
MIDDELSTUM

Het Huizingermaar en Westerwiltwerdermaar werden vergraven voor een betere afwatering. Na het graven van het Boterdiep kregen beide maren een aansluiting op deze belangrijke waterweg, zodat Huizinge en Westerwiltwerd voor de scheepvaart bereikbaar werden. Het Westerwiltwerdermaar staat in zuidelijke richting ook nog in verbinding met het Damsterdiep, dat van Groningen naar Delfzijl loopt.

Het Boterdiep is in twee fasen gegraven. Het eerste deel in 1653, van Groningen via Bedum naar Onderdendam en het tweede deel in 1670, van Onderdendam via Middelstum naar Uithuizen. Tot de opkomst van het wegverkeer was het Boterdiep een belangrijke scheepvaartverbinding. Via dit water waren zowel het noordoosten van de provincie, als de stad en de Lauwerszee (over het Winsumerdiep en Reitdiep) bereikbaar. Vanuit Huizinge, Middelstum en Westerwiltwerd zorgden trekschuiten, snikken en beurtschippers voor een regelmatig vervoer van personen en goederen.

4.3 Spoorwegen

In 1839 werd de eerste Nederlandse spoorlijn aangelegd tussen Amsterdam en Haarlem. Het zou nog tot 1866 duren voordat de provincie Groningen haar eerste spoorlijn kreeg. Daarna volgden er meer en in 1884 werd door de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen de spoorlijn Groningen - Delfzijl aangelegd. Deze spoorlijn loopt door het zuiden van de gemeente Middelstum. Naast de gewone trein reden er op deze lijn ook zogenaamde lokaaltreinen die veel vaker stopten. Er kwam in Middelstum geen station, maar er werd wel een halteplaats aangelegd (nu verdwenen).

4.4 Overig vervoer

In 1885 werd er een omnibusdienst ingesteld tussen Uithuizen en de halteplaats Middelstum, waar de reizigers op de trein konden stappen. Na het openstellen van de spoorlijn Sauwerd - Uithuizen - Roodeschool in 1893 werd deze omnibusdienst opgeheven.

Eén van de eerste autobussen in Nederland reed van Usquert via Middelstum naar de stad Groningen v.v. De eerste rit vond plaats op 21 juni 1912. Dertien jaar later werd de busonderneming opgeheven. Inmiddels was er in 1924 in Uithuizen eveneens een busdienst opgericht, die ongeveer hetzelfde traject volgde, maar van Usquert doorreed naar Uithuizen. Deze busdienst ging in 1929 een samenwerkingsverband aan met de buslijn Kantens - Middelstum - Groningen en kreeg de naam VADO (Verenigde Autobusdienst Onderneming).

In 1940 wordt de VADO overgenomen door de buscompagnie Marnedienst uit Zoutkamp, die op zijn beurt in 1953 wordt overgenomen door de GADO.

Vanaf het begin van deze eeuw werd een deel van het goederenvervoer verzorgd door boderijders. Met paard en wagen en later met de vrachtwagen, reden ze naar de stad Groningen om bestellingen van de dorpsbewoners op te halen. Zo reed in 1935 dagelijks een boderijder vanuit het dorp Middelstum naar de stad en tweemaal per week een vanuit Huizinge. Voordat deze boderijder naar de stad reed, deed hij eerst Westerwijtwerd aan.

5 Nederzettingsstructuur

5.1 Algemeen

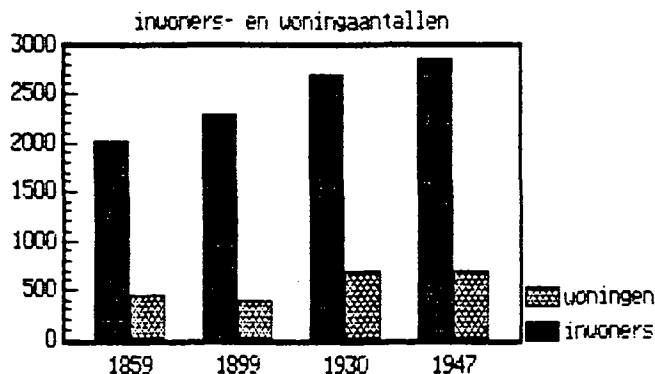
In deze paragraaf wordt een beeld geschetst van de bevolkings- en woningaantallen. In de volgende paragraaf worden de dorpen Middelstum, Huizinge en Westerwijtwerd besproken en in paragraaf 5.3 komt de verspreide bebouwing aan bod.

inwoners in de gemeente Middelstum

jaar	1859	1869	1879	1899	1930	1947	1987
aantal	2004	2199	2397	2288	2679	2848	2858

woningen in de gemeente Middelstum

jaar	1859	1899	1930	1947	1987
aantal	459	383	678	683	1019

bronnen: - volkstellingen
- C.B.S.

Uit de tabel blijkt dat het inwonertal in de periode 1859-1979 een stijgend verloop heeft. Gemiddeld komen er dan ruim 19 personen per jaar bij. De volgende twintig jaar is er sprake van een afname, waarschijnlijk veroorzaakt door de dalende werkgelegenheid in de landbouw als gevolg van de mechanisatie en de landbouwcrisis omstreeks 1880. Veel inwoners vertrokken naar de stad of emigreerden naar Amerika. Van 1899 tot 1947 neemt het aantal inwoners weer toe. Na 1947 is het inwonertal vrijwel stabiel gebleven.

De cijfers van het aantal woningen vertonen een curieus beeld. In 1899 blijken er minder woningen in de gemeente te staan dan veertig jaar ervoor. Het is niet geheel duidelijk of deze daling werkelijk heeft plaatsgevonden of het gevolg is van fouten in de telling. Om deze reden is van een uitwerking van de woningvoorraad en woningbezetting afgezien.

5.2 Nederzettingsstructuur per dorp

Middelstum

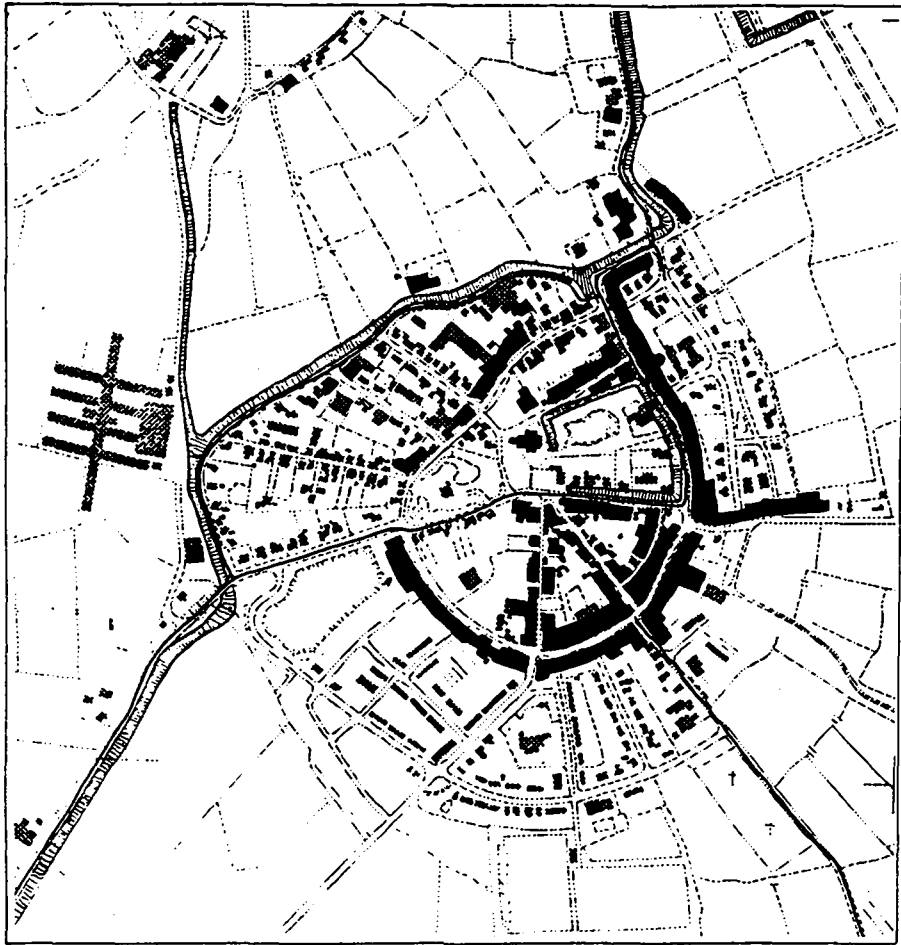
Middelstum is van oorsprong een radiaire wierde met een kruinhoogte van 2,3 meter +N.A.P. Het was tot 1 januari 1990 de hoofdplaats van de gelijknamige gemeente en ligt aan het Boterdiep. Vroeger had Middelstum een haventje in het noorden, maar dit is al voor de Tweede Wereldoorlog gedempt. Nu bevindt zich op deze plaats een parkeerplaats en een grasveld. Er is nog wel een aanlegplaats voor de recreatievaart.

De dorpswierde bestaat uit een samensmelting van enkele huiswierden. Deze hoogten zijn opgenomen binnen een radiaire structuur die gevormd wordt door een radiair wegenpatroon met ringweg. De structuur is op de zuidelijke helft van de wierde zeer regelmatig. De ringweg is hier cirkelvormig en de radiaire paden lopen naar het centrum. Binnen de minder regelmatige noordelijke helft liggen de borgterreinen van de borgen Asinga en Mentheda (beide gesloopt in de achttiende eeuw). Tussen de twee borgterreinen staat de van oorsprong dertiende-eeuwse kerk. Rondom het terrein van Asinga ligt een gracht. Het terrein van Mentheda wordt doorsneden door een weg (de Menthedalaan).

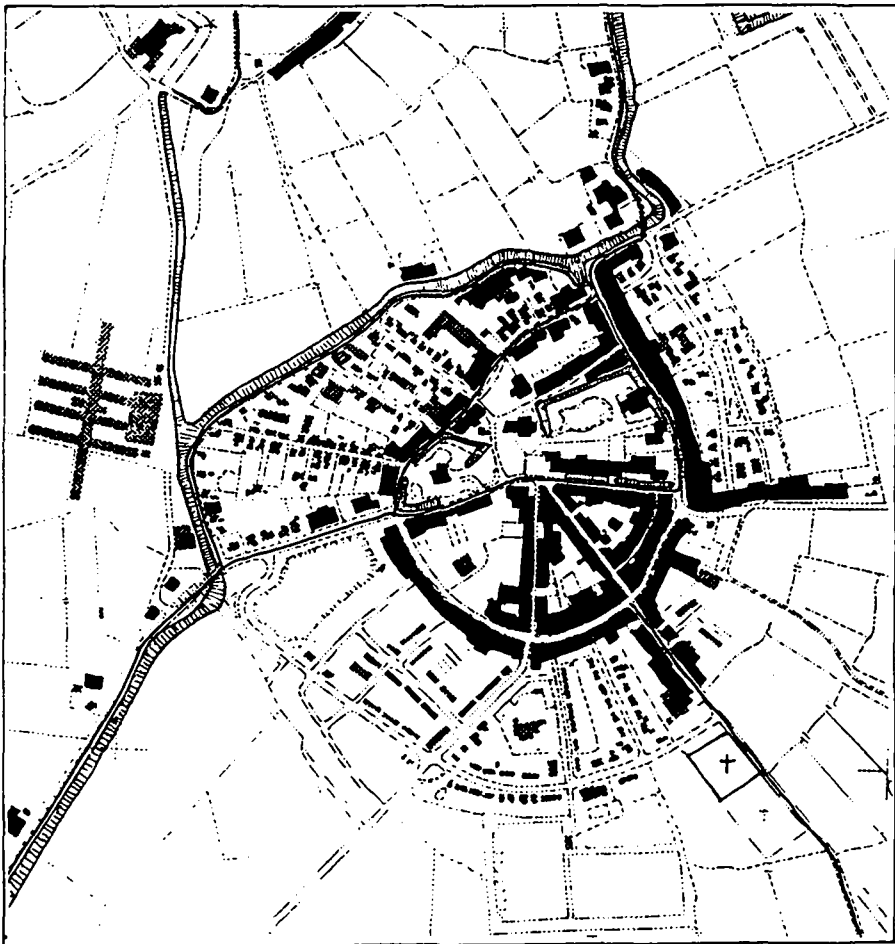
Middelstum is op advies van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg aangewezen als beschermd dorpsgezicht: "Het is met name de kenmerkende radiale structuur die in samenhang met de bebouwing, een beeld oplevert van zodanige historisch-ruimtelijke waarde dat de aanwijzing van Middelstum als beschermd dorpsgezicht gerechtvaardigd is" (uit: Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van Middelstum als beschermd dorpsgezicht. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, juni 1987)

1850

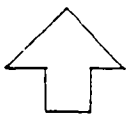
Rond 1850 ligt de dorpsbebouwing op de wierde langs de ringweg en de smalle radiaire paden. Verder komt er bij het haventje aan het Boterdiep nog enige bebouwing voor (zie kaart 'Gebieden', 1*). Deze oudste bebouwing bestaat overwegend uit panden met één bouwlaag en schild- of wolfsdak die meestal direct aan de weg liggen. Tussen deze bebouwing in staat hier en daar een boerderij. Aan de Herestraat (het zuidoostelijke deel van de ringweg) is vrij veel winkelbebouwing. Het verlengde van de Herestraat in noordelijke richting, de Burchtstraat, is aan één kant dicht bebouwd. Aan de andere zijde bevindt zich de gracht van het borgterrein. Deze straat loopt door naar het haventje aan het Boterdiep waar enige bedrijvigheid te vinden is, o.a een oliemolen (in 1900 verdwenen) en de korenmolen "De Hoop" uit 1855. Deze korenmolen is in 1976-1977 gerestaureerd.

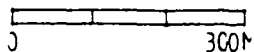
±1850

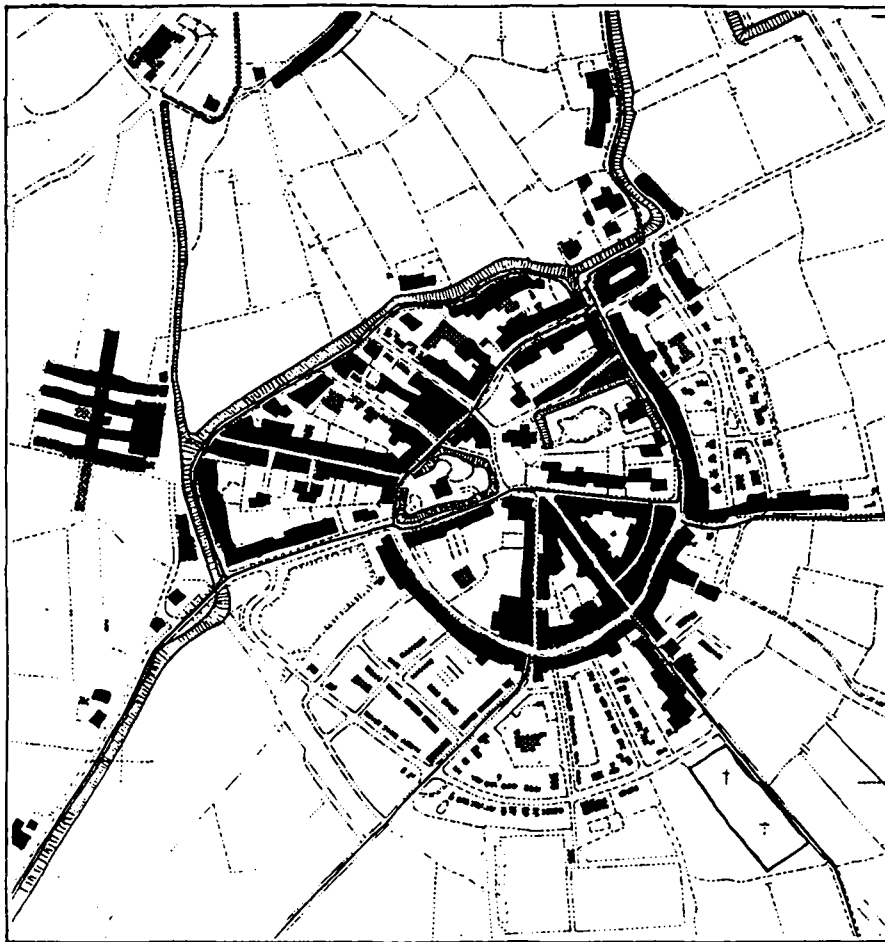

±1900

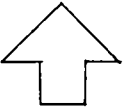

MIDDELSTUM

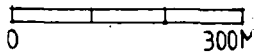

±1940

MIDDELSTUM

In totaal bezit het dorp in die periode 6 molens, die allemaal langs het Boterdiep staan. Op de kaart van 1905 zijn er nog slechts twee te zien.

1850-1900

In de tweede helft van de vorige eeuw vindt er voornamelijk verdichting op de wierde plaats, aan de ringweg en aan de radiale paden. Een aanzet tot bebouwing buiten de wierde wordt gegeven door de bouw van een rijtje woningen aan weerszijden van de uitvalsweg naar Stedum/Loppersum (de Delleweg). Aan deze weg komt ook een kerkhof.

Aan de zuid-oostkant van het borgterrein Asinga, komt een gereformeerde kerk (1869) met pastorie en aan de zuid-westkant een school (1877). De school wordt rond 1960 vervangen door een gemeentehuis. Tussen deze twee gebouwen in worden enkele ruime vrijstaande woningen met diepe voortuinen neergezet. Op het andere borgterrein worden enkele kleine woningen gebouwd. Dit borgterrein wordt in 1896 afgegraven. Na de afgraving wordt het zuidelijke deel in gebruik genomen als tuinbouwgrond (kassen), terwijl op het noordelijk deel een particulier park met gracht en vijver wordt aangelegd rond een villa (1905). Deze statige open ruimte vormt een markant element in het dorp.

Langs het Boterdiep komt de nijverheid tot ontwikkeling. Er worden onder andere een stoomzuivelfabriek (1894) en een vlasfabriek gebouwd. De vlasfabriek is in 1910 alweer van de kaart verdwenen en de zuivelfabriek wordt in 1921 opgeheven wegens fusie met de zuivelfabrieken van o.a. Bedum en Usquert. In Bedum komt een nieuwe grote fabriek. De demping van de havenkom en de opkomst van het wegverkeer zijn er de oorzaak van dat vele kleine industrieën in de loop der tijd zijn verdwenen.

1900-1940

Na de eeuwwisseling zet de groei buiten de wierde zich voort en wordt het gebied tussen de wierde en het Boterdiep opgevuld. De straten worden aansluitend op de bestaande radiaire structuur van de wierde aangelegd.

Een van de eerste straten die wordt bebouwd is de Barthold Entensweg, tussen de Trekweg en de Oudeschoolsterweg (zie kaart 'Gebieden', 2*). Aan deze straat komen arbeiderswoningen te staan, waaronder een aantal van de woningbouwvereniging (recentelijk gerenoveerd). De panden liggen direct aan de straat, waardoor deze een steenachtig karakter heeft. De bebouwing bestaat deels uit vrijstaande woningen van het

zgn. symmetrische type en krimpjetype en deels uit twee-onder-een-kap woningen uit het begin van de twintigste eeuw. Waarschijnlijk zijn deze woningen bestemd geweest voor de arbeiders van de steenfabriek die in 1914 aan de overzijde van het Boterdiep, recht tegenover de ingang van de B. Entensweg, wordt gebouwd. Het zwaar verbouwde gebouw is nu als fabriek voor pallets in gebruik.

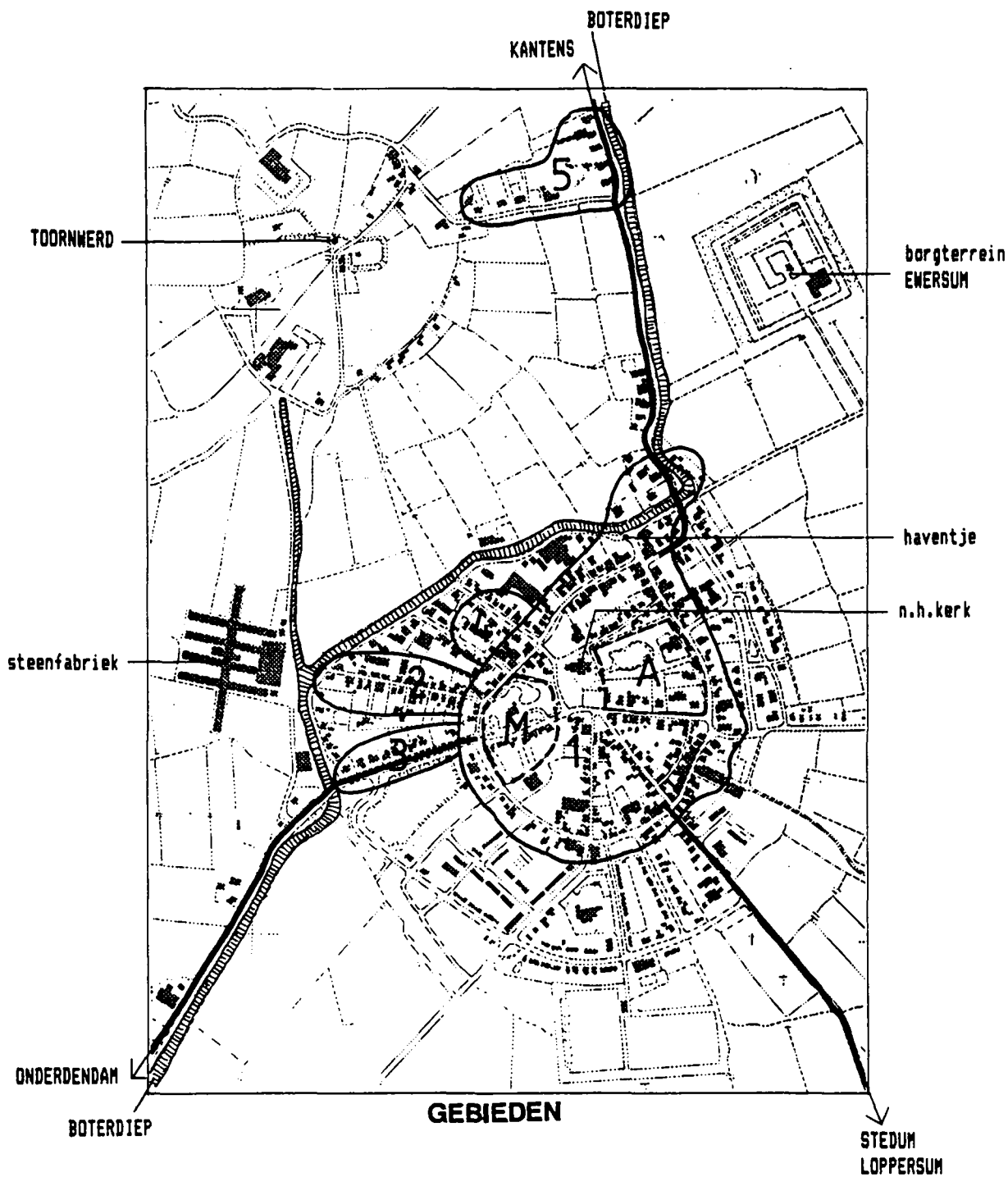
De B. Entensweg biedt richting Boterdiep een fraaie doorkijk naar de steenfabriek en richting Oudeschoolsterweg naar de villa 'Mentheda' op het voormalige borgterrein. Na 1940 is de bebouwing deels vervangen door nieuwbouw, die terugwijkt uit de rooilijn en een voortuintje heeft. Hierdoor wordt het strakke bebouwingsbeeld van de straat jammergenoeg doorbroken.

Aan de Burg. F. van Ankenweg, richting Onderdendam (zie kaart 'Gebieden', 3) komen tussen 1900 en 1911 aan één kant van de straat luxere woonhuizen te staan met ruime tuin. Dit opvallende rijtje van acht vrijstaande woningen varieert in bebouwingsvorm van het symmetrische type tot een type met een vrijere plattegrond. De laatste 6 woningen uit het rijtje zijn allemaal ontworpen door architect P. Tilbusscher uit Middelstum.

In de jaren dertig wordt begonnen met de verdere invulling van het stratenpatroon tussen het Boterdiep en de Oudeschoolsterweg. Eerst wordt de Johan Lewesstraat aangelegd en na 1933 volgt de Geertruida Alberdastraat. Beide straten (zie kaart 'Gebieden', 4) worden gedeeltelijk bebouwd met burgerwoningen. Deze woningen zijn vrijstaand of van het type twee-onder-één-kap en hebben een kleine voortuin. Aan de Alberdastraat wordt in 1937 een school gebouwd met Amsterdamse School elementen. De school, met zijn forse lantaarn midden op de nok van het dak, is nog steeds in gebruik. Na 1945 worden beide straten verder opgevuld met een zelfde type woningen.

Aan de noord-oostzijde van de wierde komen in de jaren dertig ook enkele burgerwoningen aan de Brouwerslaan te staan. Deze laan vormt een verbinding tussen de Grachtstraat en de Molenweg.

De bebouwing langs het Boterdiep vormt geen eenheid in bouwtijd of type. Aan de gebouwen is echter nog te zien dat vanwege de vervoersmogelijkheden via het water hier de meeste bedrijvigheid was gevestigd. Een voorbeeld hiervan is een garage voor de stoomdorsmachine (1922), die later gebruikt werd als timmerfabriek (nu schuur).

* onder 'Gebieden' worden verstaan die plekken in het dorp die de aandacht verdienen omdat de bebouwing er overeenkomst vertoont qua ouderdom en/of type en/of architectonische kenmerken. Een uitzondering hierop vormt 'Gebied 1' dat de oude kern aangeeft.

Huizinge

Huizinge is van oorsprong een rechthoekige wierde met een hoogte van 4,1 meter +N.A.P. Het dorp ligt ten oosten van Middelstum aan het Huizingermaar. Het is jonger dan Middelstum en Westerwijtwerd, maar de precieze ouderdom van de wierde is niet bekend. Ondanks het feit dat de wierde aan het eind van de negentiende eeuw gedeeltelijk aan de westkant is afgegraven, is de historische structuur goed herkenbaar gebleven.

Huizinge is op advies van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg aangewezen als beschermd dorpsgezicht. Dit besluit is "(...) met name gericht op de ruimtelijke structuur van het dorp, in samenhang met de historische bebouwing, de beplanting, en de ligging in het open agrarische landschap" (uit: Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van Huizinge als beschermd dorpsgezicht. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, februari 1988).

De wierde wordt aan de noordkant begrensd door de doorgaande weg in westelijke richting (Hoofdweg/Huizingerweg) en aan de oostkant door de doorgaande weg naar het zuiden (Ubbensweg). In noordelijke richting loopt de Smedemaweg. Dit wegenpatroon volgt de rechthoekige verkaveling van het dorp.

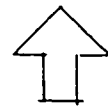
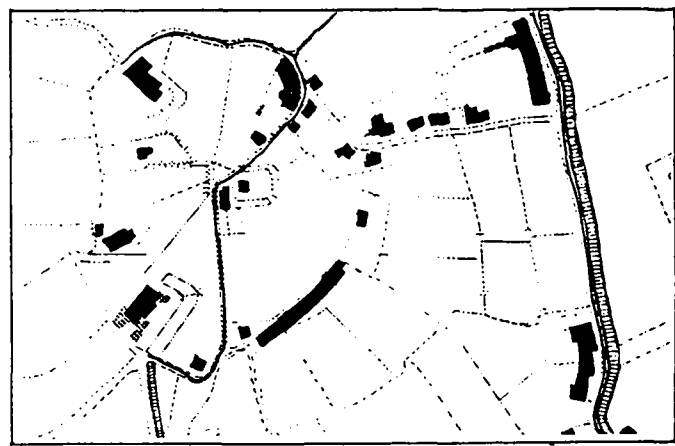
Kenmerkend voor Huizinge is de tweedeling in de dorpsstructuur, bestaande uit een dichtbebouwd noordelijk deel op basis van een rechthoekige verkaveling, en een veel minder intensief bebouwd zuidelijk deel.

1850

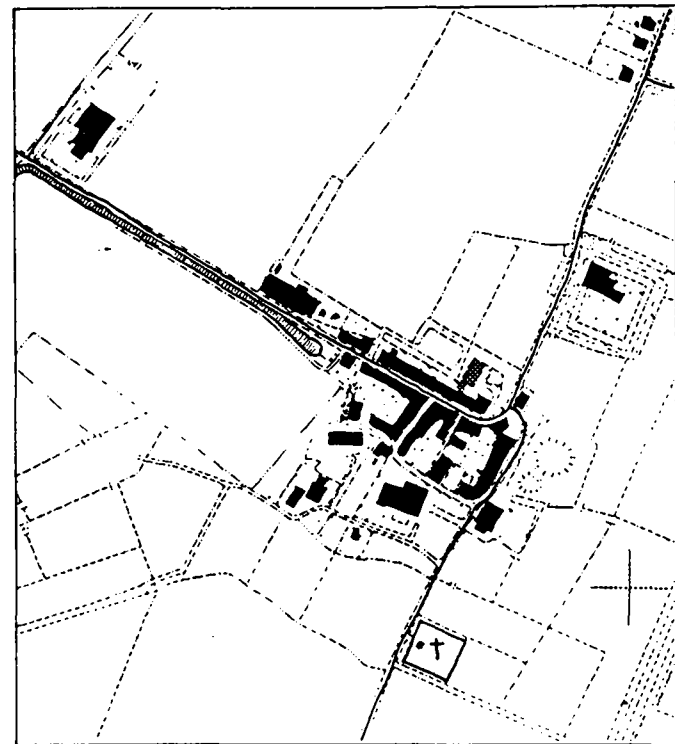
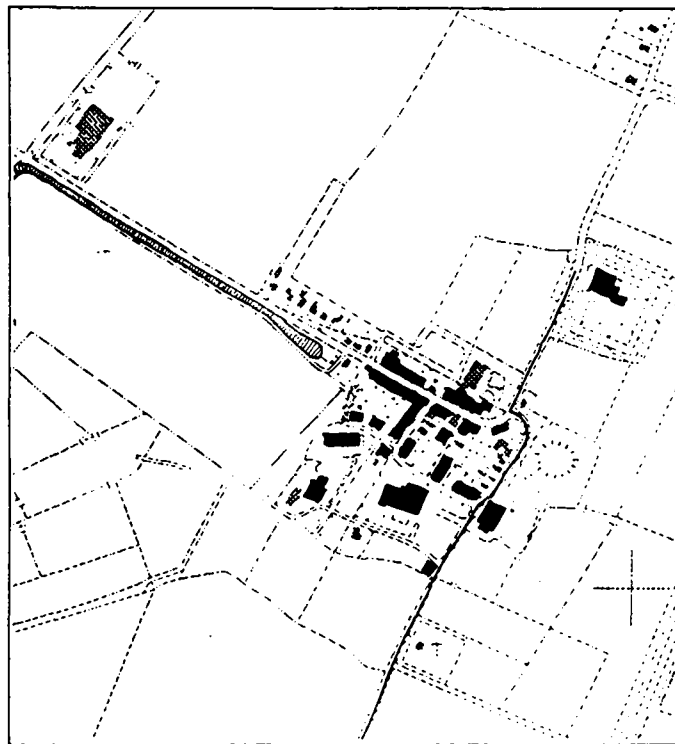
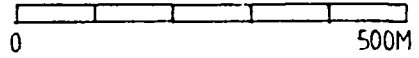
Rond 1850 is de Hoofdweg aan weerszijden bebouwd met overwegend eenvoudige, kleinschalige panden met één bouwlaag, die vrijwel direct aan de weg liggen. Het gedeelte van de Torenstraat dat haaks op de Hoofdweg staat verschilt qua bebouwing niet veel van de Hoofdweg. Op het hoogste punt van de wierde bevindt zich de kerk uit de dertiende eeuw met kerkhof. Op het zuidelijke deel van de wierde staan enkele boerderijen.

1850-1940

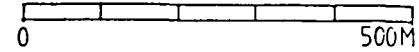
Van 1850-1940 vindt er uitbreiding plaats aan de Ubbensweg, rond het eindpunt van het Huizingermaar en aan de Smedemaweg. Een eindje buiten het dorp wordt in 1916 aan de Ubbensweg een begraafplaats aangelegd met een opvallend opslaghuisje met torendak. De uitbreiding in het westen bij het water (langs de Hoofdweg) bestaat uit eenvoudige woningen uit de eerste drie decennia van

TOORNWERD

HUIZINGE

deze eeuw, die wat verder van de weg afstaan. Aan de Smedemaweg, tegenover de weg naar Westeremden, worden in 1927 drie identieke landarbeiderswoningen gebouwd in opdracht van de Vereniging het Plaatselijk Arbeidersbelang.

Naast uitbreiding treedt er verdichting van de bestaande bebouwing op. In het dorp komt onder andere aan de Torenstraat een lagere school (1877), die nu dienst doet als verenigingsgebouw.

Toornwerd

Toornwerd is een radiaire wierde even ten noorden van Middelstum. Het dorp ligt aan het einde van het Toornwerdermaar, een kleine aftakking van het Boterdiep. Het radiaire verkavelingspatroon van de wierde zet zich voort in het omringende landschap en sluit aan bij de radiaire verkaveling van de wierde van Middelstum. Tussen Middelstum en Toornwerd bevindt zich nog steeds een voetpad met voetbrug over het Boterdiep.

1850

Rond 1850 staan er verspreid op de wierde enkele boerderijen en arbeiderswoningen.

1850-1940

Van 1883-1906 is de wierde van Toornwerd afgegraven. Welke invloed de afgraving had, wordt door het volgende citaat uit 1907 van J. Elema weergegeven: "Verschillende arbeiderswoningen werden afgebroken en in de diepte weer opgebouwd, wegen werden verlaagd, hunne hellingen en scherpe bochten weggenomen, enkele wegen vervielen zelfs geheel en al, terwijl tenslotte het terrein gedeeltelijk opnieuw werd verkaveld". (geciteerd in: Boerderijenboek Middelstum-Kantens, uitgegeven door Landbouwvereniging Middelstum-Kantens, 1981, p.11)

Een opvallend bouwwerk op de wierde is de losse toren, die in 1894 op het kerkhof wordt gebouwd. Eerder stond hier een kerk (gesloopt in 1818). De toren is in 1981 gerestaureerd. Afgezien van de bouw van een paar arbeiderswoningen in de tweede helft van de vorige eeuw breidt de bebouwing op de wierde zich niet uit.

Buiten de wierde worden in het begin van de jaren twintig een negental arbeiderswoningen gebouwd (zie kaart 'Gebieden', 5). Vijf hiervan staan aan de Molenweg (de weg Middelstum-Kantens) en de resterende vier liggen evenwijdig aan de naar boven lopende Toornwerderweg. Door hun ongebruikelijke ligging aan de straat vormen deze vier woningen een bijzonder element in het landschap.

De meeste arbeiderswoningen op de wierde zijn na 1940 sterk verbouwd.

Westerwiltwerd

Westerwiltwerd ligt ten zuiden van Middelstum aan het Westerwiltwerdermaar. Oorspronkelijk was Westerwiltwerd een radiaire wierde ten oosten van het water en ten noordoosten van de huidige dorpsbebouwing. Deze wierde is echter ontvolkt geraakt, ondermeer omdat het dorp na de bouw van de kerk in de dertiende eeuw tussen de wierde en het gehucht Engeweer zich naar de omgeving van de kerk verplaatste. De wierde is aan het eind van de vorige eeuw en het begin van de twintigste eeuw afgegraven en er rest nu nog één boerderij. Een deel van de omtrek van de wierde is nog te herkennen aan de loop van de Heemweg.

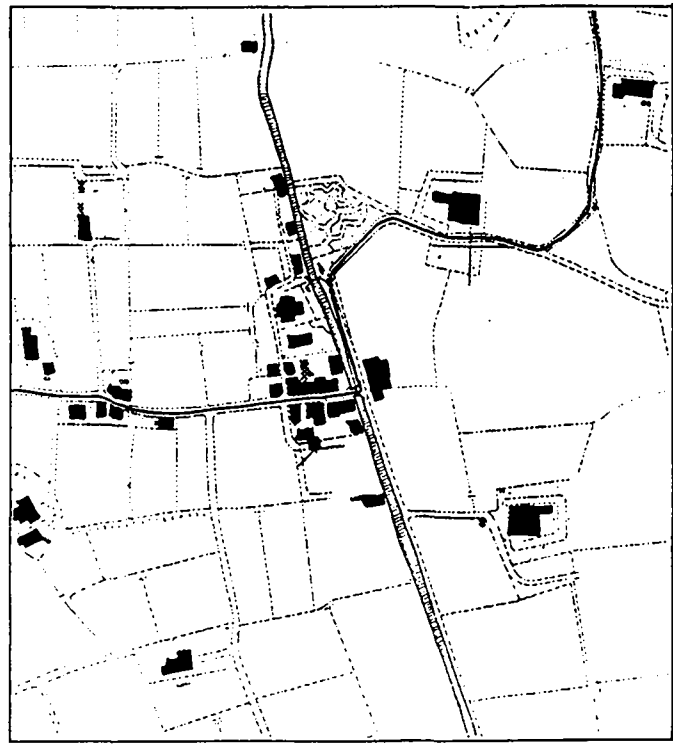
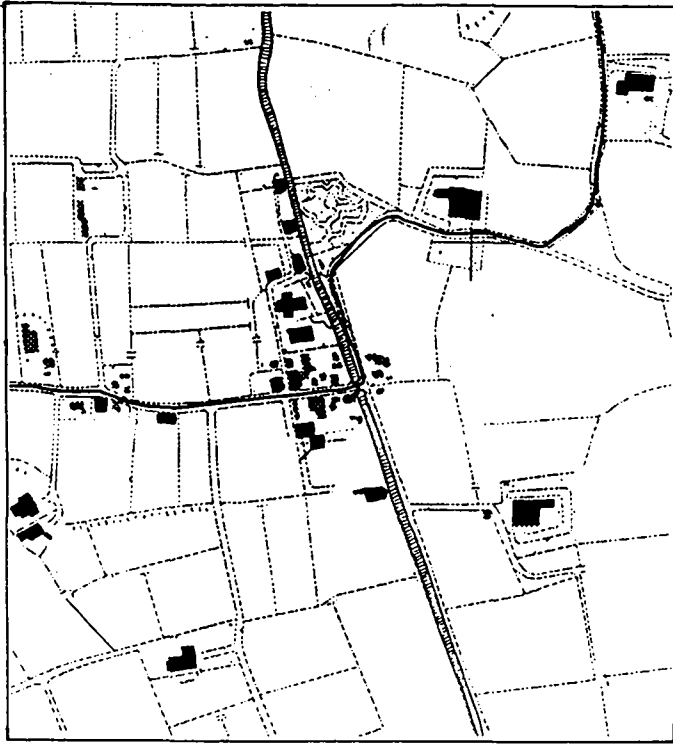
De huidige dorpsbebouwing is voornamelijk gesitueerd aan de westzijde van het Westerwiltwerdermaar. De woningen staan langs het water en langs de doorgaande weg, de Dorpsweg. In de nabijheid van het dorp komen verspreid enkele boerderijen voor. Verscheidene oude panden zijn vernieuwd of vervangen.

1850

Rond 1850 bestaat het dorp uit de oude kerk en ongeveer tien eenvoudige woningen. Deze woningen staan aan de westzijde van het water en aan de Dorpsweg.

1850-1940

Van 1850-1940 verdicht de bebouwing zich iets, waarbij een concentratie bij de brug over het Westerwiltwerdermaar ontstaat. De uitbreiding bestaat hoofdzakelijk uit eenvoudige arbeiderswoningen van het symmetrische type. Naast woningen komt hier enige bedrijvigheid voor in de vorm van een café bij de brug en iets verder op, een korenmolen (1852). Verder wordt er aan de Dorpsweg in 1889 een school gebouwd, die nu in gebruik is als garage.

5.3 Verspreide bebouwing

De verspreide bebouwing bestaat uit verspreid liggende boerderijen, (arbeiders)woningen en de voormalige steenfabriek "Fraamklap".

De in deze gemeente voorkomende knipklei was erg geschikt als grondstof voor de steenindustrie. Vanwege de vervoersmogelijkheden werden steenfabrieken aan doorgaande waterverbindingen gebouwd. Naast de steenfabriek die in paragraaf 5.2 is vermeld, kan hier nog de fabriek "Fraamklap" worden genoemd. Deze fabriek werd omstreeks 1880 ten zuiden van Middelstum aan het Westerwiltwerdermaar gebouwd. Dit water mondt uit in het Boterdiep. Ten westen van de fabriek stond een groepje woningen, waarvan de meeste in de periode tot 1900 werden gebouwd. Ten oosten van de fabriek, rond het kruispunt van weg (naar Middelstum en Onderdendam) en water vormde zich in de periode 1900-1930 een kleine concentratie eenvoudige woningen. De fabriek heeft tot 1981 gedraaid, en is nu in gebruik als landbouwmechanisatiebedrijf.

De meeste boerderijen in de gemeente dateren van oorsprong van voor 1850. Sommige boerderijen liggen gegroepeerd, zoals in het gehucht Engeweer ten westen van Westerwiltwerd. Ook aan weerszijden van het Boterdiep, tussen Fraamklap en Onderdendam, zijn boerderijen te vinden. Vòòr de verharding van de wegen was men voor het vervoer van personen en (landbouw)produkten immers voor een groot deel op het water aangewezen. Andere boerderijen liggen meer "vrij in het veld" met een eigen oprit of langs een doorgaande weg.

6 Inventarisatie stedenbouw en bouwkunst

De inventarisatie van stedenbouw en bouwkunst heeft als doel inzicht te krijgen in de stedenbouwkundige ontwikkelingen die binnen de gemeente hebben plaatsgevonden en in wat er aan waardevolle structuren, complexen en objecten bewaard is gebleven.

De inventarisatie bestaat uit een stedenbouwkundig veldonderzoek en een inventarisatie van de bouwkunst.

6.1 Stedenbouwkundig veldonderzoek

Door middel van een stedenbouwkundig veldonderzoek worden de globale bevindingen over de ontwikkelingen binnen de verschillende kernen in de gemeente geverifieerd. Wanneer er in een nederzetting in de periode 1850-1940 een noemenswaardige ruimtelijke ontwikkeling heeft plaatsgevonden wordt deze op basis van een stedenbouwkundige typologie in kaart gebracht. De stedenbouwkundige typologie kent een hoofdindeling naar oorspronkelijke functie en ruimtelijke opbouw. Ze onderscheidt de volgende gebieden:

1 stedelijk ingerichte gebieden

1.1 algemeen (functie: gemengd of wonen)

2 niet-stedelijk ingerichte gebieden

2.1 algemeen (functie: gemengd of wonen)

2.2 tuinwijkachtige ontwikkelingen (functie: wonen)

2.3 villagegebieden (functie: wonen)

3 gebieden zonder woonfunctie

3.1 industriegebieden (functie: industrie/bedrijvigheid/handel/verkeer)

3.2 groene gebieden (functie: openluchtrecreatie, begraafplaatsen etc.)

andere aanduidingen:

-lineaire ontwikkelingen (functie: gemengd of wonen)

-bestaande kern voor 1850

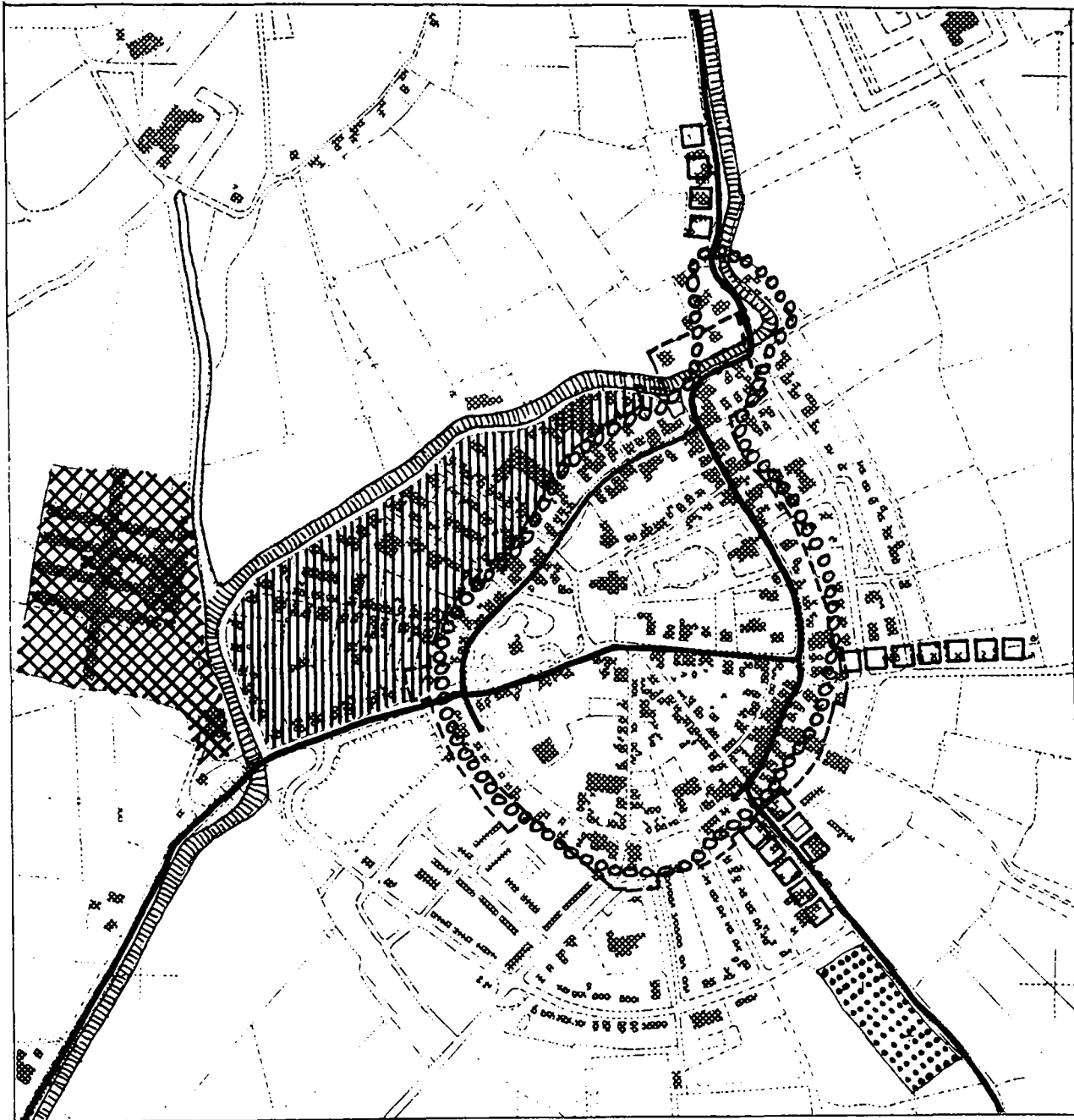
-gereconstrueerd gebied

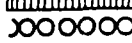

-hoofdinfrastructuur

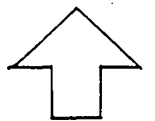
In de gemeente Middelstum heeft alleen in het dorp Middelstum een vermeldenswaardige uitbreiding plaatsgevonden (zie paragraaf 5.2, kaart 'Gebieden'). De stedenbouwkundige typologie van Middelstum is op de volgende pagina in kaart gebracht.

Bij de rest van de dorpen in de gemeente is een stedenbouwkundige typologie achterwege gelaten omdat daar slechts sprake is van verdichting langs het in 1850 al aanwezige stratenpatroon en/of uitbreiding langs bestaande (doorgaande) wegen.

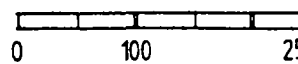
STEDENBOUWKUNDIGE TYPOLOGIE

- Niet stedelijk algemeen
- Industriegebieden
- Groene gebieden (begraafplaats)
- Lineaire ontwikkeling
- Hoofdweg
- Waterweg
- Bestaande kern voor 1850
- Bescherad dorpsgezicht

MIDDELSTUM

6.2 Inventarisatie van de bouwkunst

De inventarisatie van de bouwkunst heeft als doel de (meest) kenmerkende objecten en complexen voor de ruimtelijke, functionele en architectuur-historische ontwikkelingen in de periode 1850-1940 vast te leggen. Essentieel voor de inventarisatie is dat ze 'breed' wordt uitgevoerd. Omdat er in de periode 1850-1940 erg veel gebouwd is heeft de Rijksdienst voor Monumentenzorg als uitgangspunt geformuleerd dat er bij de selectie van objecten/complexen sprake moet zijn van een "herkenbare mate van representativiteit voor de cultuurhistorische ontwikkelingen van de betreffende bouwperiode in de ruimste zin van het woord".

Om het wat overzichtelijker te maken is voor de inventarisatie in de provincie Groningen een onderscheid gemaakt tussen twee categorieën objecten/complexen:

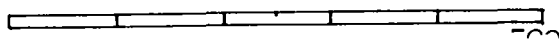
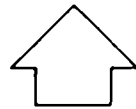
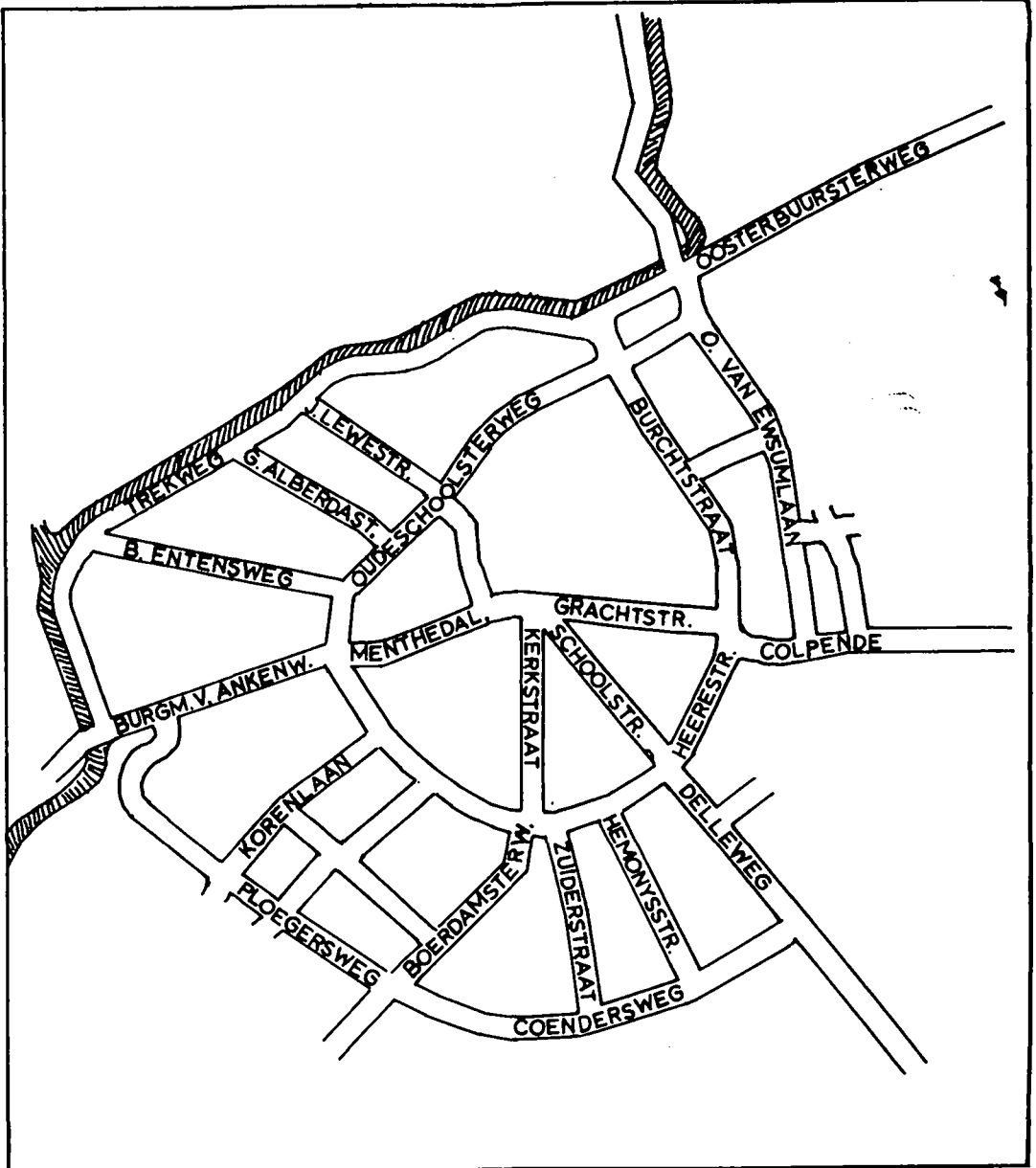
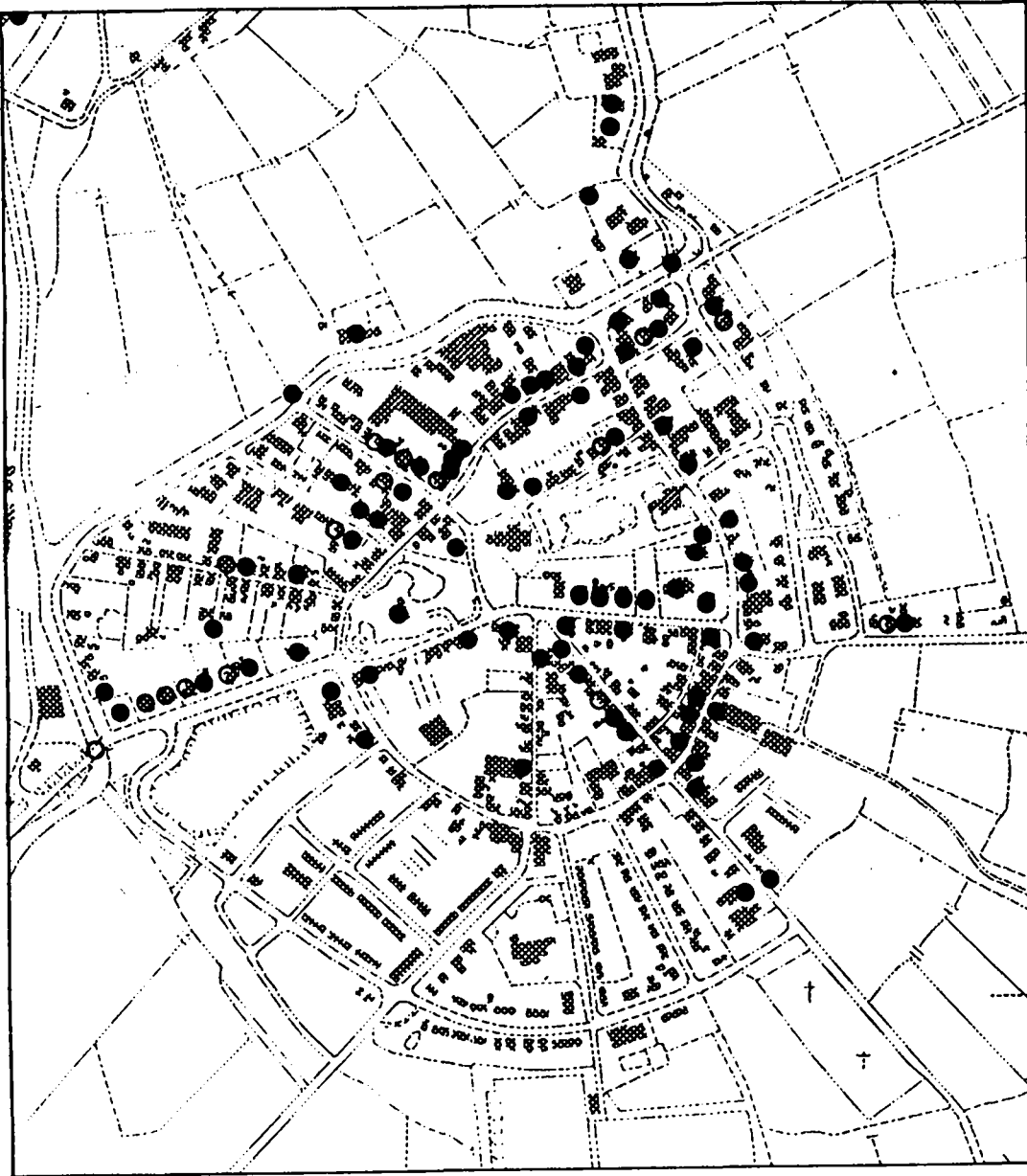
1 die objecten/complexen die een sociaal, economisch of cultuur-historisch belang vertegenwoordigen. Binnen deze categorie vallen objecten/complexen als fabrieken, scholen, kerken, bruggen, boerderijen etc.

2 die objecten die een representatief beeld geven van de woonbebouwing in de verschillende gemeenten. Daarnaast kan er bij beide categorieën sprake zijn van een extra, de architectonische kwaliteit betreffende, waardering.

Als algemene regel bij de selectie van deze twee categorieën bouwwerken geldt dat ze gaaf moeten zijn. Dat wil zeggen, er mogen aan het bouwwerk geen ingrepen hebben plaatsgevonden die het in zijn grondvorm hebben aangetast. (Gaaf betekent dus niet per se: goed onderhouden.) Er zijn natuurlijk uitzonderingen op de regel. Het gaat dan om voorbeelden van objecten/complexen die zeer schaars zijn in de provincie als geheel of in de gemeenten afzonderlijk. Bij dergelijke voorbeelden wordt het criterium gaafheid vervangen door dat van schaarsheid/zeldzaamheid.

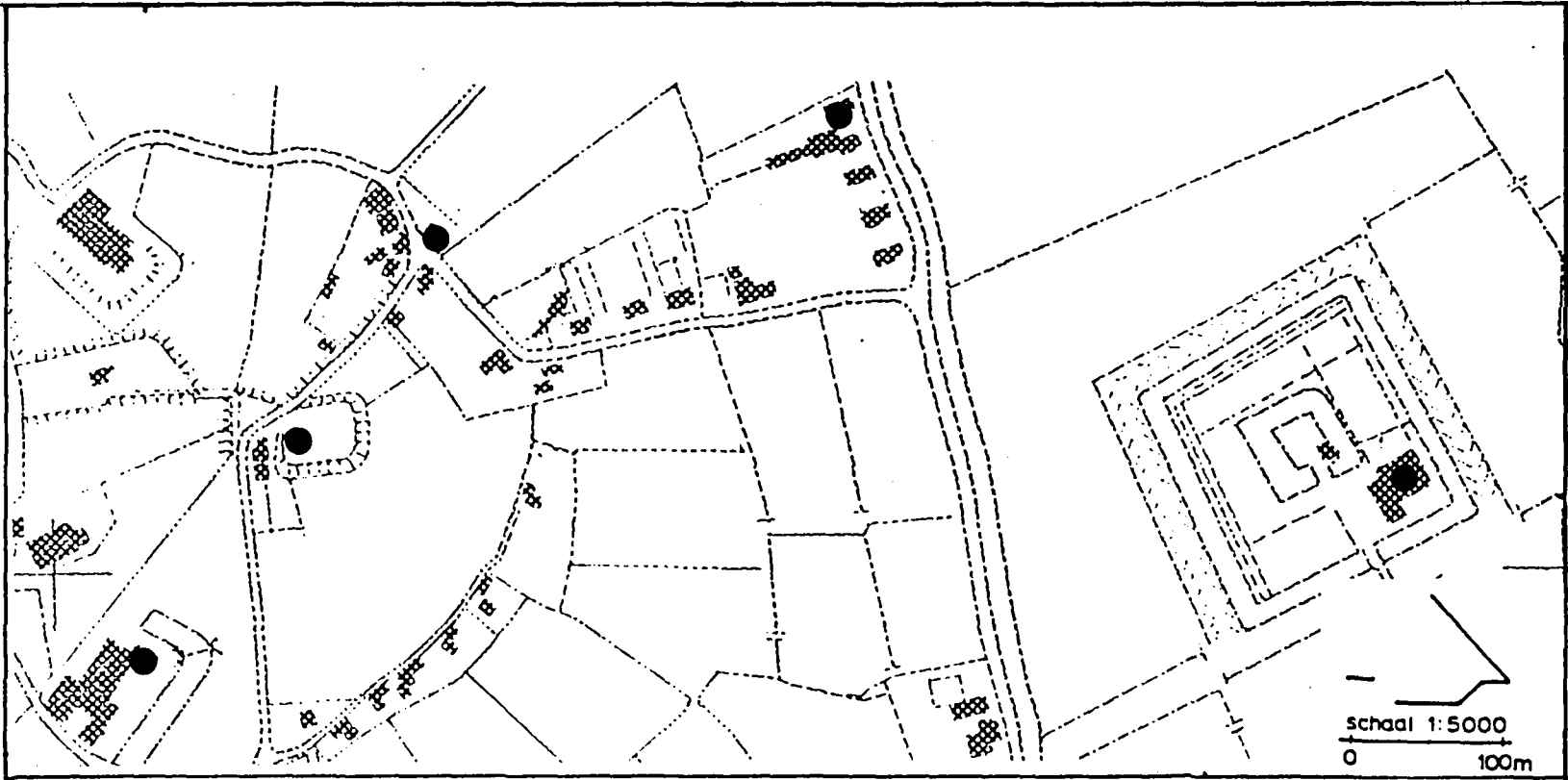
Op de volgende pagina staat een kaart waarop alle in deze gemeente geïnventariseerde objecten met een stip zijn aangegeven.

De resultaten van de objectinventarisatie zijn verzameld in een aparte bijlage (Inventarisatie van de Bouwkunst), waarin zijn opgenomen een volledige uitdraai van de inventarisatieformulieren, een afbeelding van alle geïnventariseerde objecten en een lijst met adressen van de panden.

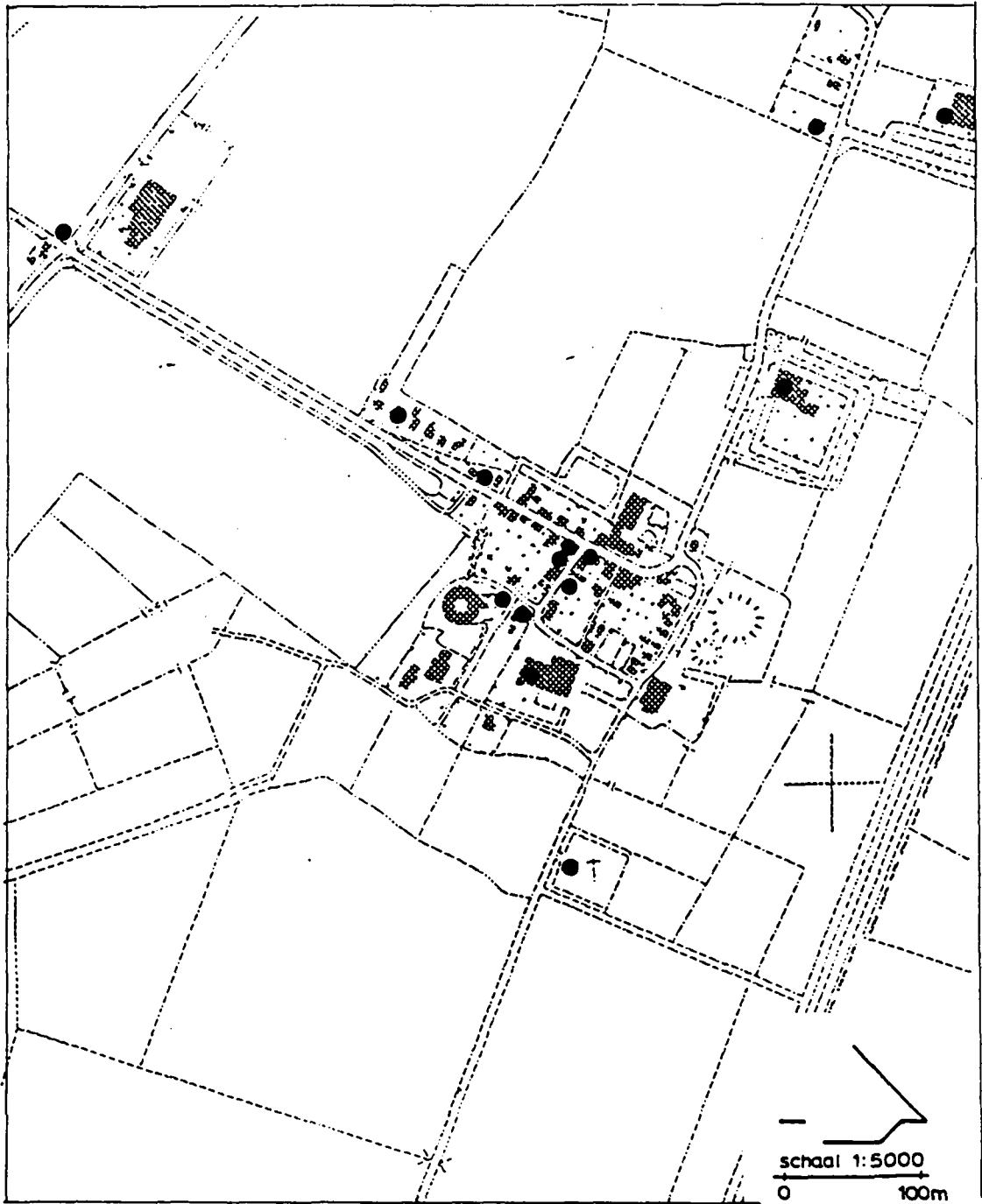

- object dat is opgenomen op een eigen inventarisatieformulier
- object dat is opgenomen op een inventarisatieformulier van een ander object

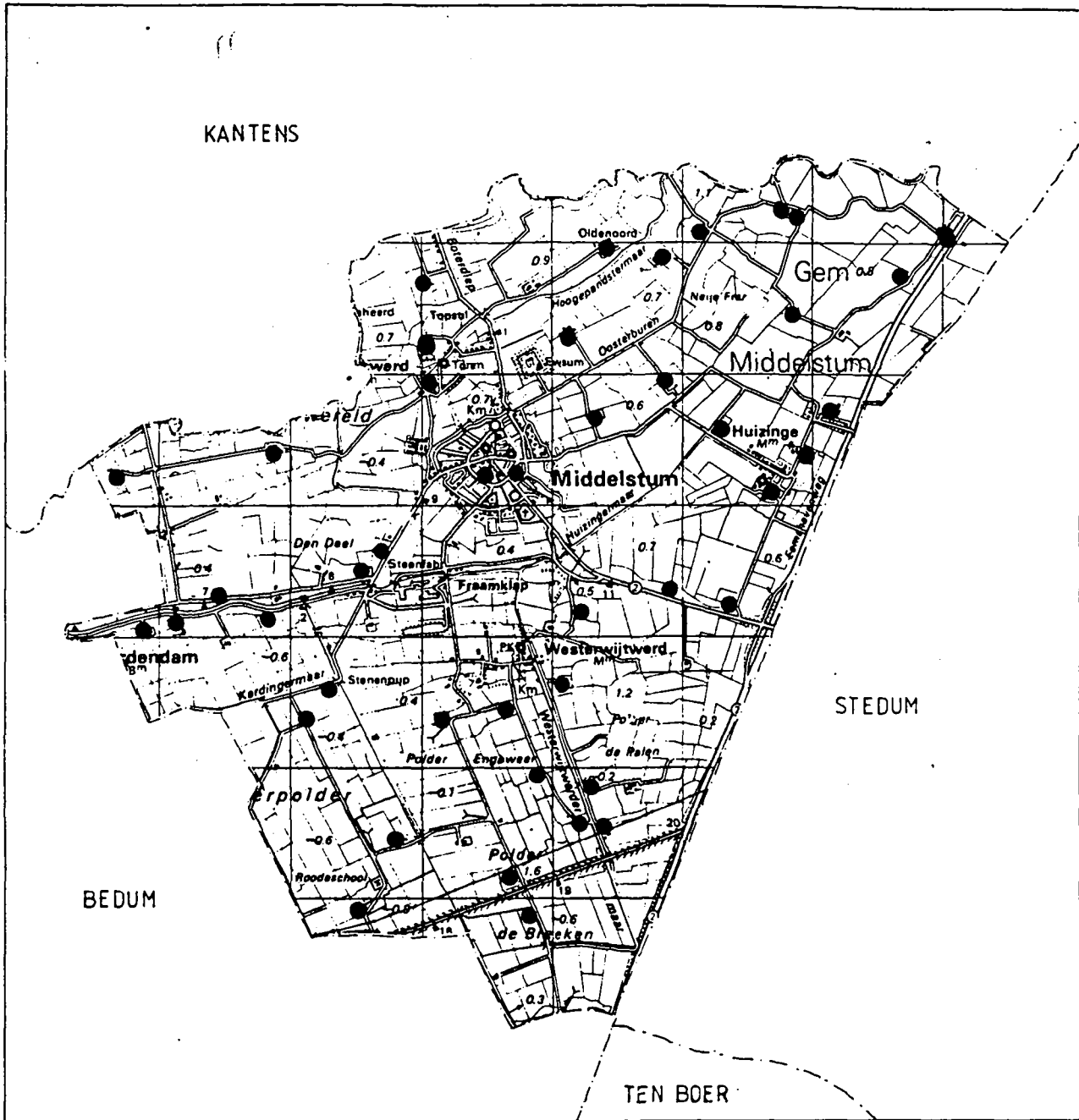
MIDDELI STUM

TOORNWERD

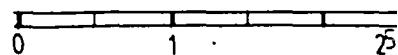
Huizinge

GEINVENTARISEERDE BOËRDERIJEN

GEMEENTE
MIDDELSTUM

Literatuurlijst

- Boerderijenboek Middelstum-Kantens. Landbouwvereniging Middelstum-Kantens. Groningen, 1983.
- Boer, J. de, Dorpen in Groningen. Provinciale Planologische Dienst van Groningen, 1987.
- Fysische geografie, botanie en ornithologie. Noord-Groningen - Vierendeel en Stedum-Loppersum. Provinciale Planologische Dienst van Groningen, 1985.
- Hartsema, D. en Mollema, W. Met de boderijders naar Groningen. Bedum, 1987.
- Hofstee, E.W., Groningen van grasland naar bouwland 1750-1930. Wageningen, 1985.
- Huizinge. Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van Huizinge als beschermd dorpsgezicht. Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Zeist, 1988.
- Meijering, J.J. en A. Spakman. Archeologische en cultuurhistorische terreinen in de provincie Groningen. Provinciale Planologische Dienst van Groningen, 1985.
- Middelstum. Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van Middelstum als beschermd dorpsgezicht. Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Zeist, 1987.
- Provinciale almanak voor Groningen 1983.
- Raamplan waterwegen provincie Groningen. Provincie Groningen, 1978.
- Roeleveld, W., The Groningen coastal area. Amsterdam, 1974.
- Schroor, M., De landelijke lijn. Kavelpatronen en lineaire elementen in het Groninger landschap, cultuurhistorisch bekeken. Provinciale Planologische Dienst van Groningen, 1987.

Kaarten

- Gemeente atlas van de provincie Groningen 1867. Kuyper, J., Leeuwarden-Hugo Suringar.
- Kaart van alle bevaarbare vaarten en kanalen in de provincie Groningen, 1:100.000
- Topografische kaart 1853, 1:50.000.
- Topografische kaart 1905, 1:25.000.
- Topografische kaart 1933, 1:25.000.